

Fatiha Sûresi Tefsirinde Fahreddin Râzi'nin Tasavvufî Görüşleri

Hatice AVCI*

Fatiha Sûresi Tefsirinde Fahreddin Râzi'nin Tasavvufî Görüşleri

Özet ► Mütekellim yönüyle öne çıkan, meşhur tefsiri *Tefsir-i Kebir (Mefâtihu'l Gayb)* ile tanınan Fahreddin Râzi'nin (ö.606/1209) tasavvufî yönü yeterince incelenmemiştir. Dolayısıyla bu konudaki çalışmalar da az sayıdadır. Bu makalede, Râzi'nin tasavvufî yönüne dikkat çekmek amacıyla, tefsirinin temel niteliklerini taşıdığı bilinen Fatiha sûresi tefsiri çerçevesinde, tasavvufî görüşleri incelenecektir.

Fakhr al-Din Râzi's Sufistic Opinions In Commentary on Surah Al-Fatiha

Abstract ► Râzi(d.606/1209) who is prominent with his theologian aspect, known for his famous commentary *Tefsir-i Kebir (Mefâtihi al-Gayb)*, his sufistic aspect has not been studied enough. Therefore, there is also a small number of studies on this topic. To draw attention to his sufistic aspect, in the context of the interpretation of the Fatiha surah which is known to possess the fundamental principles of his interpretation, his sufistic opinions will be examined in this article.

A. Giriş

Tefsir-i Kebir (Mefâtihu'l Gayb), Râzi'nin ilmî derinliğini ve çok yönlülüğünü açıkça ortaya koyan eseridir. Öztürk'e göre Râzi tefsirinin üçlü sac ayağı; Şafîî usulü, Eş'arî kelamı, Gazzâlî irfanıdır.¹

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı Araştırma Görevlisi. Hatice.Avci@ankara.edu.tr

¹ Mustafa Öztürk, "Tefsirde Fahreddin er-Râzi", Ed.: Ömer Türker ve Osman Demir, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzi* (279-346), İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 285. Ayrıca Râzi'nin tasavvufu ile ilişkisi için bk. Mustafa Öztürk, a.g.e., s. 328, 143. Dipnot.

Süleyman Uludağ, Râzi'nin sûfî olmadığını ancak sûfilere sevgi besleyen ve tasavvufa ilgi duyan biri olduğunu söyleyerek² bu ilgi ve sevginin muhtemel nedenlerini özetle şu şekilde açıklamıştır:

1. Tasavvufa karşı ilgi ve sevgisi ilk hocası olan babasından Râzi'ye miras kalmıştır.
2. Gazzâlî'nin etkisinde kalmıştır.
3. İbnî Sina'nın tasavvuf anlayışıyla ilgilenmiş ve Farabi'nin tasavvufundan etkilenmiştir.³

Bu sebeplerin dışında Râzi'nin Necmeddin-i Kübrâ'dan (ö. 618/1221) zühd ve tasavvuf dersi almış olduğunu aktaran olduğu gibi⁴, onun "Necmeddin-i Kübra ile Hârizm'de nazar ve keşf yöntemlerinin hakikate ulaştırmadaki rollerine dair sohbetler ettiğini" nakleden de vardır.⁵

Gerek sayılan sebepler ve etkilenmelerle gerekse aldığı eğitimle oluşan Razi'nin tasavvufî görüşleri tefsirine aksetmiştir. İsmail Cerrahoğlu'na göre "onun tefsirdeki umumî temâyülü, tasavvuf ile ruhları temizleme, nefisleri terbiye yönündedir."⁶

Râzi'nin tasavvufî yönünün tefsirine yansımalarının iki şekilde olduğunu görmekteyiz. Birincisi, kendi tasavvufî yorumları, ikincisi ise büyük âlim ve mutasavvıfların hayatlarından aktardığı kıssalar, menkıbeler, rivayetler şeklindedir.

Râzi, Fatıha sûresini çok geniş bir şekilde ele almıştır. Sûrenin tefsirinde ayrıntılı kelime analizlerini, derinlemesine incelenen kalamî ve fikhî meseleleri ve

² Süleyman Uludağ, *Fahredden Razi*, Harf Eğitim Yayıncılığı, Ankara 2014, s. 119, 120.

³ Süleyman Uludağ, *age.*, s.119, 120.

⁴ Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, c. II, s. 488.

⁵ Nakleden: Eşref Altaş, "Fahredden er-Râzi'nin Hayatı, Hâmileri, İlmi ve Siyasi İlişkileri", Ed.: Ömer Türker ve Osman Demir, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzi (41-90)*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 42, 43.

⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2010, s. 633.

bu konulardaki tartışmaları çokça görmekteyiz. Bunların yanı sıra azımsanmayacak ölçüde tasavvufî açıklamaları da sûrenin tefsirinde yer almaktadır. Bu makalede onun tasavvufî yönü Fatihâ sûresi çerçevesinde ortaya konmaya çalışılacaktır.

B. Fatihâ Sûresi Tefsirinde Fahreddin Râzi'nin Tasavvufî Görüşleri

Fatihâ sûresine dair haber ve rivayetler sebebiyle müfessirler ve mutasavvıflar tarafından bu sûreye büyük önem verilmiştir.⁷ Râzi tefsirinin ilk cildini bu sûrenin oluşturması da verilen bu önemi gösterir mahiyettedir. Bu öneme binaen inceleyeceğimiz Fatihâ sûresine ek olarak Râzi'nin besmele ve istiâzeyle dair tasavvufî açıklamalarına da değinmenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

1. İstiâze ve Besmele

İstiâze, “başkasına iltica etmek ve bağlanmak”⁸ anlamına gelen “عوذ” kökünden türemiş ve “اعوذ بالله من الشيطان الرجيم” sözüne ad olmuştur. Besmele ise “بسم الله الرحمن الرحيم” sözüne denir. Hayır ve bereket umarak, tüm işlere besmele ile başlanır. İbn Arabî'nin şöyle dediği nakledilir: “Allah'a göre kün (ol) ne ise, kula göre besmele de odur.”⁹

Râzi, istiâze ve besmeleyi iki makam olarak görür. İstiâze, birinci makamdır. Bu makam kaçış makamıdır.¹⁰ Allah'tan başka her şeyden kaçıştır. Ona göre kul “اعوذ” deyince Zâriyat sûresi 50. ayetteki “Hepiniz Allah'a kaçın.” sözünün sırrını

⁷ Bk., Kesler, M. Fatih, *İstiâze Besmele ve Fatihâ Tefsiri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, ss. 113-119.

⁸ Rağıb El-İsfehani, *Müfredât*, çev.: Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2007, c. II, s. 261.

⁹ Nakleden. Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1997, s. 152.

¹⁰ Fahreddin Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Tahran ts, c. I, s. 92. / Fahreddin Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, çev.: Suat Yıldırım vd., Huzur Yayınevi, İstanbul 2013, c.I, s. 124. (Bu makalede Tefsîr-i Kebîr'den aktarılan kısımların çevirisi eserin Türkçe çevirisinden alınmıştır.)

temaşa eder.¹¹ Râzi'nin istiâzeye dair açıklamalarının bir kısmını şöyle sıralamak mümkündür:

- “اعوذ بالله” demek insanın nefsinin acizliğini, Rabbin kudretini itiraf etmektir.
- Hayır işleri yapmak ancak şeytandan kaçmakla kolaylaşır. Bu kaçış da Allah'a sığınmakla olur.
- İstiâzenin sırrı, belaları defeden kudretli bir varlığa sığınmaktır.
- Müminin kalbi en şerefli yerdir ve temiz olması lazımdır. “اعوذ بالله” demek kalbin temizliğidir, bâtinî temizliktir.
- Şeytan insanın düşmanıdır. İnsan ona düşmanlığını göstermek için istiâzeyi okumalıdır.¹²

Kaçış makamı olan istiâzeden sonra gelen besmele de ikinci makam olup Allah'ın huzuruna yerleşmedir.¹³ Böylece kul istiâze ve besmeleyi okuyarak Allah'tan başka her şeyden kaçıp uzaklaşmış, Allah'a sığınmış ve yaklaşmış olmaktadır.

Râzi, besmeleyle ilgili açıklamalarının birinde Allah'ın Rahman ve Rahim olmasını cömertlikle irtibatlandırmıştır. Bu irtibatlandırma sonrasındaki şu açıklaması dikkat çekicidir:

“Cenâb-ı Allah'ın dışındaki herkes, bir karşılık almak üzere verir. Şu kadar var ki karşılıklar çok çeşitlidir. Bunlardan bir kısmı, maddîdir. Meselâ, bir parça bez almak için bir dinar vermek gibi. Bir kısmı ise, manevîdir ki, bunlar da kendi içlerinde kısımlara ayrılırlar: Birincisi, hizmet karşılığında mal vermek. İkincisi, yardım karşılığında mal vermek. Üçüncüsü, övülmek için mal vermek. Dördüncüsü, çok sevap kazanmak için mal vermek. Beşincisi, kalpten mal sevgisini silmek için mal vermek. Altıncısı, insanî olan acıma duygusunu tatmin etmek için mal vermek. Bütün bu kısımlar, manevî karşılıklardır. Velhasıl, her veren ancak

¹¹ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 91/ çev.: I, 122.

¹² Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 91-95 / çev.: I, 122-128.

¹³ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 92/ çev.: I, 124.

verdiği bu şey vasıtasıyla kemâl nevilerinden birisine ulaşmak için verir. Bu da gerçekte, bir karşılık umarak vermek manasına gelir. Dolayısıyla cömertlik, lütuf ve bağış olmamış olur. Ama Hakk Teâlâ, zatı gereği kâmindir. Dolayısıyla kemâl elde etmek için vermesi imkânsızdır. Mutlak manada cömert ve rahîm olan, ancak Allahu Teâlâ olmuş olur.”¹⁴

Râzi'nin bu açıklamalarına göre istiâze ve besmeleyi okuyan Allah'tan başka her şeyden uzaklaşıp Allah'a iltica etmiş olur. Her şeyden ve her şerden kaçıp mutlak manada rahmet sahibi Allah'a sığınmak, rahmet kapılarını çalmak demektir. Allah, mutlak manada cömert olduğu için rahmet kapılarını elbette açacaktır. İşte bu anlayıştan dolayı müslümanlar bütün işlerinin başında istiâze ve besmeleyi okumayı adet edinmişlerdir ki başladıkları işten umduklarını elde edebilsinler.

2. Hamd

Hamd; övmek, methetmek, sena etmek anlamlarına gelir.¹⁵ Fatıha tefsirinde Râzi'nin de hamde dair geniş açıklamalarını görmekteyiz. Bunların birinde Râzi sûrenin ve aynı zamanda Kur'an'ın hamd ile başlamasını açıklar. Bu açıklamayı “hakikat ehli” olarak nitelendirdiği, kanaatimizce mutasavvıflar olan, kişilerin sözünü alıntılar yaparak yapar. Bu alıntı şu şekildedir: “Elhamdülillah ifadesi şükrün başı olduğu için, Cenâb-ı Allah onu Kur'an'ın başlangıcı yapmış, yine bu şükrün sonu olduğu için, Cenâb-ı Hakk onu cennetliklerin de son sözü kılmış ve “Onların dualarının sonu, ‘Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun (demeleridir).’ (Yûnus, 10/10) buyurmuştur.”¹⁶

Elhamdülillah diyen, nimetlerin asıl sahibini bilmiş ve bunu dile getirmiş demektir. Bu da iman göstergesidir. İman etmek ise ebedi mutluluğun ilk adımıdır. Râzi de elhamdülillah sözünün sonsuz mutluluk getireceğini farklı bir açıdan şöyle ifade eder: “Bu dünyada Cenâb-ı Hakk'ın kuluna verdiği nimetler sonludur. Hâlbuki kulun elhamdülillah sözü, sınırsız bir hamdi ifade eder. Sınırsız olandan sınırlı olan çıkarıldığında, geriye kalan yine sınırsız olur. Bu sebeple sanki Cenâb-

¹⁴ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 165,166/ çev.: I, 232, 233.

¹⁵ Bk. Ethem Cebecioğlu, age., s. 325.

¹⁶ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 284/ çev.: I, 398.

ı Hakk şöyle demiştir: ‘Ey kulum, sana verilen nimete karşılık elhamdülillah dediğinde, bundan ötürü geriye sonsuz taatler kalır. Bu nedenle o taatlere sınırsız nimetlerle karşılık vermek gerekir.’ İşte buna binaen kul ebedî bir mükâfata ve sonsuz bir hayra hak kazanmış olur. O halde, kulun elhamdülillah demesinin, sonu olmayan mutlulukları ve sınırsız iyilikleri gerektirdiği ortaya çıkar.”¹⁷

Râzi’nin “sonu olmayan mutluluk ve sınırsız iyilik” dediği elbette cennettir. Bunu da farklı bir yönden açıklayarak söyler: “Elhamdülillah sözü sekiz harftir. Cennetin kapıları da sekiz tanedir. Her kim, tam bir kalp temizliği ile bu sekiz harflik cümleyi söylerse, cennetin sekiz kapısından da girmeye hak kazanmış olur.”¹⁸

Elhamdülillah sözünün derin manalarına dalıp oradan cennete ulaşması Râzi’nin sûfi yönünün yadsınamaz olduğunu açıkça göstermektedir.

3. Rahman ve Rahîm

Allah, Fatiha sûresinde kendisini beş ismi ile tanıtmıştır. Bunlar; Allah, Rab, Rahman, Rahim, Malik’tir.

Allah, ulûhiyete mahsus sıfatların hepsini kendisinde toplamış bulunan zat ismidir.¹⁹ Rab kelimesi yetiştiren, terbiye eden anlamındadır.²⁰ Rahman ve Rahim isimleri ise aynı kökten olup “Allah’ın merhamet, nimet ve lütuf sahibi olması” manalarını içerir.²¹ Malik ismi de hükümdar, sahip anlamlarına gelir.²²

Râzi, Allah’ın isimleri konusunda çeşitli açıklamalar yaptığı gibi²³, Fatiha sûresinde Allah’ın beş ismini (الله، رب، الرحمن، الرحيم، مالك) zikretmesine de şöyle

¹⁷ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 223/ çev.: I, 313.

¹⁸ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 220/ çev.: I, 309.

¹⁹ Bk. Ethem Cebecioğlu, *age.*, s. 106.

²⁰ Bk. Rağıb El-İsfehani, *age.*, c.I, s. 466.

²¹ Bk. Rağıb El-İsfehani, *age.*, c.I, s. 483.

²² Bk. Rağıb El-İsfehani, *age.*, c. II, s. 622.

²³ Bk. Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 152-156 / çev.: I, 214-219. Allah’ın isimleri konusunda Râzi tefsirinden başka örnekler için bk. Abdulhakim Yüce, *Fahru’d-Din Er-Razi’nin*

bir açıklama getirmiştir: “Sanki O şöyle buyuruyor: İlk önce seni yarattım, o halde Ben ilâhım. Sonra seni çeşitli nimetlerimle büyüterek terbiye ettim, o halde Ben, Rabbim. Sonra sen isyan ettin, Bense senin isyanlarını örttüm. O halde Ben Rahmân'ım. Sonra sen tevbe ettin, Ben de bağışladım. O halde Ben, Rahîm'im. Sonraysa, cezayı sana ulaştırmak gerekir. Bunun için Ben din gününün yegâne sahibiyim.”²⁴

Râzi, Allah'ın Rahman ve Rahîm isimleri hususunda daha geniş açıklamalara yer vermiştir. Bu konuda bizce dikkat çeken birkaç örneği sunmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Râzi, “الرحمن” lafzının Allah'a has bir isim olduğunu ve manasının başka varlıklara da ad olarak verilebilen “الرحيم” lafzının manasından daha büyük olduğunu söyler. Buna binaen “Neden büyük olan zikredildikten sonra küçük zikredilmiştir? sorusunu yöneltir.²⁵ Bu soruya cevabı ise şöyledir: “Çünkü büyük olandan, önemsiz ve basit şey istenmez. Anlatıldığına göre, birisi bir büyüğün yanına giderek, ‘ufak bir şeyden ötürü sana geldim’ demiş. O da bunun üzerine, ‘önemsiz şeyler için önemsiz bir adam ara!’ diye cevap vermiştir. Buna göre, Cenâb-ı Hakk sanki şöyle demiş olur: “Şayet Rahman lâfzını zikretmekle yetinseydim benden utanır ve benden basit isteklerde bulunman imkânsız olurdu. Ancak sen benim ‘Rahman’ olduğumu bildiğin için, benden büyük şeyler istersin; ama ben aynı zamanda ‘Rahîm’im, o halde benden ayakkabının bağını ve tencerenin tuzunu da iste!”²⁶ Bu açıklamaya göre Râzi, kul ile Allah arasındaki güçlü bir bağa vurgu yapmaktadır. Öyle ki bu bağ sayesinde kişi en basit isteğini dahi Rahîm olan Allah'tan isteyebilmelidir. Bu da ayette Rahman isminden sonra Rahîm ismini getiren Allah'ın merhametini göstermektedir.

Râzi'nin Allah'ın merhametine dair verdiği örneklerden biri şöyledir:

“Anlaşıldığına göre, bir karga yavrusu, yumurtasının kabuğunu kırarak çıktığı zaman, hiç bir tüyü olmadığı için, nerdeyse bir et parçasına benzer. Bu sebeple ana karga ondan kaçır ve terbiyesiyle de meşgul olmaz. Sonra, bir et parçasına

Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Eserindeki İşâri Tefsir Yönü, Doktora Tezi, Erzurum, 1992, s.124, 125.

²⁴ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 242/ cev.: I, 337.

²⁵ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 234/ cev.: I, 327.

²⁶ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 234/ cev.: I, 327.

benzediği için, yavrunun başına sinekler üşüşür. Sinekler yavrunun yanına vardığı zaman, yavru, sinekleri yutar ve onunla beslenir. Bu durum, güçleninceye, tüyleri büyüyünceye ve tüyleri altında eti gizleninceye kadar devam eder. O zaman annesi ona döner. Bu sebeple Arapların duasında şu ifade geçmektedir: Ey, karga yavrusunu yuvasında besleyen Allah'ım.”²⁷ Râzi, verdiği bu örnekle doğadaki düzeni Allah'ın merhametiyle açıklamayı uygun görmüştür. Bu da yine onun sûfi nazarıyla hikmet penceresinden baktığının bir göstergesidir.

Bazen dua örneklerine yer veren Râzi'nin bazen de bizzat içten dua ettiğini görmekteyiz. O rahmete dair açıklamalarda bulunduğu bir yerde şöyle dua eder: “Ey Rabbimiz! Merhamet denizleri, senin rahmetine nispetle, zerrenin senin Arşına olan nispetinden daha küçüktür. Kitabının başında rahmetinin sıfatını, kullarına bildirdin. Binâenaleyh, bizi rahmetinden ve lütfundan mahrum bırakma.”²⁸

Râzi'nin bu açıklamaları gösteriyor ki o, birtakım anlatılarla ve yeri geldiğinde ettiği dualarla, kalbi/manevî hayata işaret ederek, tefsirinde kendi sûfi yönünü açıkça ortaya koymuştur.

4. Ubûdiyet ve Makamlar

Râzi, tefsirinde yer yer birtakım makamlardan bahseder. Sûfilerce önemli görülen makam, “Saliğin tasavvuf vadisinde kat ettiği manevi bir yol olarak tarif edilmiştir.”²⁹ Burada “salik” kelimesiyle kastedilen tasavvuf yoluna giren kişidir. Başka bir tarife göre makam, yolculuğa benzetilen ve belli noktalara ulaşmak için alınan tasavvuf eğitimindeki konaklama yerleridir.³⁰ Makam için “Kulun tekrar ede ede kazandığı ve vasıf haline getirdiği âdâb ve ahlâktır.”³¹ tanımı da yapılmıştır. Makamların belli bir sayısı olmadığı sûfilerin tasniflerine göre değiştiği bilinmekle beraber yaygın olan tasnife göre on makam vardır. Usûl-u aşere ismiyle

²⁷ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 233/ çev.: I, 326.

²⁸ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 168/ çev.: I, 236.

²⁹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 72.

³⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 127.

³¹ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 172.

anılan bu makamlar; tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, devamlı zikir, Allah'a teveccüh, sabır, murakabe ve rızadır.³²

Râzi de farklı yerlerde farklı makam tasnifleri yapar. Fatihâ sûresinin “اياك نعبد” ayetine kadar olan kısmını, Allah'ın rubûbiyyetini ortaya koyması olarak değerlendirdikten³³ sonra Allah'ın kuluna üç şey emrettiğini söyler ve bu üç şeyi makamlarla ilişkilendirerek şöyle açıklar:

“Birincisi, şeriat makamıdır ki bu, kulun zahirî amellere devam etmesinden ibarettir. Bu, Allah Teâlâ'nın “اياك نعبد” ayetinde ifade ettiği husustur.

İkincisi, tarikat makamıdır ki bu da, kulun görülen âlemden gayb âlemine yolculuğudur. Bu durumda olan kul görülen âlemin, âdeta görülmeyen (gayb) âlemin emrine verilmiş olduğunu görür ve bu zahirî amellerden herhangi bir şeyin, görülmeyen âleme götüreceği bir yardım olmadan, kendisi için kolay olmayacağını anlar. Bu, Allah Teâlâ'nın “واياك نستعين” ayetinde ifade ettiği husustur.

Üçüncüsü hakikat makamıdır. Kul, görülen bu âlemin, tamamen terkedilmiş olduğunu, bütün işlerin sadece Cenâb-ı Hakka ait olduğunu müşahede eder. İşte bu esnada da “اهدنا الصراط المستقيم” der.³⁴

Bu açıklamaya baktığımızda Râzi'nin şeriat, tarikat ve hakikat makamlarından bahsederek bu makamları kullukta aşama olarak kaydettiğini görmekteyiz.

Başka bir yerde de Râzi, kulluk şartı olan namaz için temizliğin şart olduğunu söyler ve manevi temizlik konusunu açar. Bu bağlamda zühd, ihlas, muhsinler ve siddıklar makamında olanlardan bahsederek bu makamlardakilerin manevi temizliklerini şöyle açıklar: “Zühd makamında olan kimsenin, temizliği, dünyanın helâl ve haramından temizlenmesi şeklinde olur. İhlâs makamında olan kimsenin temizliği ise, yaptığı amellerine değer vermeme ile olur. Muhsinler makamında

³² Mustafa Kara, *age.*, s. 127. Usûl-u aşere için bk. Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, haz.: Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 33-70; Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları (Avârifü'l-meârif tercümesi)*, haz.: H. Kamil Yılmaz ve İrfan Gündüz, Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990, ss. 605-625.

³³ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 185/1 çev.: I, 263.

³⁴ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 185/1 çev.: I, 263, 264. Şeriat, tarikat ve hakikat makamları konusunda Râzi tefsirinden başka örnekler için bk. Abdulhakim Yüce, *age.*, ss.92-96.

olan kimsenin temizliği ise, yaptığı iyiliklere değer vermeme ile olur. Sıddıklar makamında olan kimsenin temizliği de, Allah'tan başka her şeyden temizlenme ile olur. Netice olarak diyebiliriz ki; makamlar çok, dereceler ise son derece birbirinden farklıdır.”³⁵

Bu örneklerde de gördüğümüz gibi Râzi, tefsirinde sûfîlerin diliyle ve terimleriyle pek çok açıklama yapmıştır.

5. İstiâne

İstiâne, yardım istemek demektir. İstimdat manasında da kullanılır.³⁶ Râzi, “ایک نعبد و ایک نستعین” sözüyle alakalı şöyle der: “İş hususunda Allah'ın yardımını istemek, o işe başlamadan önce güzel olur. Hâlbuki burada kul önce ‘ایک نعبد’ sözünü söylemiş, daha sonra peşine de ‘و ایک نستعین’ demiştir. Biri çıkıp bundaki hikmet nedir?” diyebilir.”³⁷ Bu soruya birkaç şekilde cevap veren Râzi'nin cevaplarını şöyle özetleyebiliriz:

- Kul, ibadet etmeye başlamıştır ve ibadetini tamamlayabilmek için Allah'tan yardım istemektedir.
- Kul, nefsini Allah'ın huzuruna getirmiştir fakat huzurdan kaçan bir kalbi vardır. Kalbini Allah'ın huzurunda tutabilmek için yine O'ndan yardım istemektedir.
- Yardım hususunda sadece ve sadece Allah'ı istemektedir.
- Başkasının yardımı da ancak Allah'ın yardımıyla olabileceğinden doğrudan Allah'ın yardımına taliptir.

³⁵ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 280 / çev.: I, 393.

³⁶ Ethem Cebecioğlu, *age.*, s. 402.

³⁷ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 253 / çev.: I, 352, 353.

- “ایاک نعبد” sözü, kulun Allah’a ibadet etme mertebesine ulaştığını gösterir. Bu da kulda kendini beğenme duygusu oluşturabilir. Bu duyguya yenilmemek ve bu kendini beğenme duygusunu yok edebilmek için kul Allah’ın yardımını ister ve “وایاک نستعین” der.³⁸

Râzi’nin istiâne konusundaki bu açıklamalarına baktığımızda görüyoruz ki kul kendi nefsiyle mücadele konusunda Allah’ın yardımına talip olmaktadır. İbadet için Allah’ın huzuruna kendi manevi çabaları sonucu gelmiş olan kul, orada kalabilmek için yardım istemektedir. Çünkü uslanmaz bir nefsi vardır ve daima Allah’ın huzurundan/kulluktan kaçmak istemektedir. Bu konuda nefsiyle mücadele eden kulun yardımcısı Allah’tır. Râzi’ye göre ibadet edebilme konumuna gelmek de bir mertebedir. Bu mertebeye ulaştığı için kulda kendini beğenme duygusu oluşabilir. Bu durumda da nefis tezkiyesi için kul yine Allah’tan medet ummaktadır.

Bunlara ilave olarak, Râzi’nin, “ایاک نعبد وایاک نستعین” sözündeki tevhid vurgusuna değinerek bu sözün “لا اله إلا الله” sözünün yerini tuttuğunu söylemesi de dikkat çekicidir.³⁹ Anlaşılan o ki yalnız ve yalnız Allah’a kulluk edip O’ndan yardım dilemek; O’ndan başka ilah, merci’, yardımcı olmadığına iman etmektir. Bu da tevhidin ikrarıdır. Râzi de bunu belirtmeyi gerekli görmüştür.

Görüldüğü üzere Râzi, nefisle mücadele, kalbî arınma, kulluk mertebesi gibi tasavvufun ilgilendiği konularla alakalı yorumlarını tefsirinden hiç esirgememiştir.

³⁸ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 254/ çev.: I, 353, 354.

³⁹ Bk. Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 245 / çev.: I, 342. Tevhid konusunda Râzi tefsirinden başka örnekler için bk. Abdulhakim Yüce, age., s.115-119.

6. Sırat-ı Müstakîm

Sırat-ı müstakîm, dosdoğru yol demektir. İbni Arabî'ye göre bu yol iddia yolu değil tevhit yoludur.⁴⁰ Yani, tek ve yegâne yoldur ki bu da Allah'ın yoludur.⁴¹

“اهدنا الصراط المستقيم” sözüne dair açıklaması Râzi'nin tasavvufî yönünün güzel bir örneğidir. O, “الصراط المستقيم” sözünün “صراطى مستقيماً” ve “صراطٍ مستقيمٍ” şeklinde geçtiği iki ayeti⁴² de örnek vererek şöyle bir açıklama yapar: “Ayetlerde geçen ‘Sırat-ı müstakîm’ insanın, Allah’tan başka her şeyden yüz çevirmiş; bütün kalbi, fikri ve zikriyle Allah’a yönelmiş olmasıdır. Buna göre ‘اهدنا الصراط المستقيم’ sözünden kulun maksadı, onu Allah’ın bahsedilen nitelikteki sırat-ı müstakîme iletmesidir. Bunun misali şudur: Kul öyle bir hale gelmelidir ki, şayet Cenâb-ı Hakk ona çocuğunu keseceksin dese, Hz. İbrahim'in yaptığı gibi, derhal itaat etmelidir. Kendisini başkasının kesmesini emrettiğinde, Hz. İsmail'in yaptığı gibi boyun eğmelidir. Yine kendisine, kendini denize atmasını emrettiğinde Yûnus (a.s.)'in yaptığı gibi, Allah'ın emrine uymalıdır. En üst makamlara erişmesinden sonra, kendisinden daha bilgili kimseye talebe olmasını emrettiğinde, Hz. Musa'nın Hızır (a.s.)'la yaptığı gibi o emre uymalıdır. Emr bi'l-ma'rûf ve nehy an'il-münker hususunda, ölüme, iki parçaya bölünmeye sabretmesini emrettiğinde Hz. Yahya ve Zekeriyâ (a.s.)'in yaptıkları gibi itaat etmelidir. Bütün bunlara göre kulun “اهدنا الصراط المستقيم” demesinden maksadı, musibetlere sabretmek ve belâ geldiğinde de bırakıp kaçmayıp sebat etme hususunda Peygamberlere (a.s.) uymaktır. Şüphesiz bu makam, son derece dehşet verici bir makamdır. Çünkü yaratıklarının çoğunun bu makama dirençleri yoktur. Ne var ki, biz yine şöyle diyoruz: Ey insanlar, korkmayınız, üzülmeyiniz, zira Allah'ın dini hususunda hiç bir dar iş yoktur ki, o genişlemesin. Çünkü bu ayette, kolaylığa ve suhulete delâlet eden hususlar bulunmaktadır. Zira Cenâb-ı Hakk ‘Dövülenlerin, öldürenlerin yoluna ilet.’ dememiş de tam aksine, ‘Kendilerine nimetler verdiklerinin yoluna (ilet)’ demiştir. O halde, bu ayeti okurken senin niyetin şöyle demek olsun: ‘Allah'ım, babamın büyük günahları işlediğini gördüm. Tıpkı benim işlediğim gibi. Benim günahlara cüret ettiğim gibi, onun da masiyetlere cüret ettiğini gördüm.

⁴⁰ Bk. Muhyiddin İbni Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, c. I, s.328.

⁴¹ Bk. İbni Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, çev.: Ali Ataç, Adil Bebek, Ali Durusoy, Muhammed Deniz vd. , İnsan Yayınları, İstanbul 2013, c. I, ss. 25-29.

⁴² Bk. Şûra, 42/52-53 ve Enâm, 6/153.

Sonra ise ölümü yaklaştığında tevbe ettiğini ve kötülüklerden döndüğünü, bunun peşinden Senin de onun cehennemden kurtulmasına ve cennete girmesine hükmettiğini gördüm. Buna göre o, kendisini tevbe etmeye muvaffak kılmak ve tevbesini kabul etmiş olman suretiyle, kendilerine nimet vermiş olduğun kimselerden birisidir. Öyleyse ben de diyorum ki, bu tevbe edenlerin derecesini isteyerek, bizi bunun gibi dosdoğru yola ilet!' Bu mertebeyi elde edince de, peygamberlerin (a.s.) derecelerine uymayı iste. İşte, 'اهدنا الصراط المستقيم' sözünün tefsiri budur."⁴³

Râzi, peygamberlerden örnek vererek 'اهدنا الصراط المستقيم' sözünün peygamberlerin yolundan gidebilmek için bir dua olduğunu büyük bir coşkuyla anlatmıştır. Anlatılan bu yol da Allah'a itaat, O'nun emrine uyma ve O'na boyun eğme yoludur. Bu yolda çilelere katlanmak ve sabretmek vardır. Ancak bunları yapabilmek de bu yola giren her sâliğin harcı değildir. O yüzden Râzi'nin tanımlamasına göre bu makam yüce bir makamdır. Dolayısıyla bu makama ulaşmaya çalışan Allah'ın yardımını istemelidir.

Râzi, "اهدنا الصراط المستقيم" sözünün "صراط الذين انعمت عليهم" sözüyle açıklanmasını da şöyle yorumlamıştır: "Tek bir ruh, bir gayeyi elde etmek için bir araya gelmiş bir ruhlar topluluğundan kuvvetçe daha zayıftır. Bu durumda kul, sadece kendi ruhunun bu maksadı elde etmeye yetmeyeceğini anlar da ruhunu, ilâhî nurları ve ruhanî mükâşefeleri elde etmeye yönelmiş olan tertemiz pak ruhlar zümresine dâhil eder. Ruh, bu zümreye katılıp onların safında yer alınca, arzusu daha güçlü, istidâdı daha mükemmel olur. İşte o zaman, yalnız başına elde edemeyeceği şeyleri, bu manevî zümre içerisinde elde eder. Bu sebeple o, "صراط الذين انعمت عليهم" der."⁴⁴

Râzi'ye göre kul, ilahî lütuflara mazhar olanların zümresine dâhil olmayı isteyerek, bu zümrenin manevi gücünden istifade etmiş olacaktır. Böylece doğru yolda olma ve bu yoldan devamlı kalma arzusuna ulaşmak için kendini daha güçlü hissedecektir.

⁴³ Râzi *Tefsîr-i Kebîr*, I, 255-256 / çev.: I, 355, 356.

⁴⁴ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 185/ çev.: I, 263, 264.

7. Kâmiller, Fasıklar ve Küfre Dalanlar

Sûfi, kalp tasfiyesi ile meşgul olup nefsin şaibelerinden kalbini uzaklaştıran⁴⁵, nefsin kemal mertebesine ulaştırmayı amaçlayandır. Kemal mertebesine ulaşan kâmil olarak tanımlanır. Râzi de insanları; kâmiller, fasıklar, küfre dalanlar şeklinde üç gruba ayırmıştır. Ona göre “عليهم انعمت” sözü kâmillere, “غير المغضوب عليهم” sözü ile fasıklara, “ولا الضالين” sözü ile de küfre dalanlara işaret edilmiştir.⁴⁶ Bu bağlamda kemâle erme yollarını ise şöyle açıklar: “İnsan nefsinin marifet ve ilim yoluyla kemâle ermesi iki kısımdır: a) İnsanın, bu marifet ve ilimleri, tefekkür, derin düşünce ve istidlal yolu ile elde etmeye gayret etmesidir. b) İnsanın, bu bilgi ve marifeti, kendinden önceki insanların bilgilerinin kendisine ulaşarak bunlarla kemâle ermesidir. “اهدنا الصراط المستقيم” sözü birinci kısma, “صراط الذين” sözü de ikinci kısma işaret etmektedir.”⁴⁷

Râzi, aynı ayetler için bir açıklama da soru-cevap şeklinde yapar: “Allah'ın nimet verdiği kimsenin, gazap olunmuşlardan ve sapılmışlardan olması imkânsızdır. Cenâb-ı Hakk, “انعمت عليهم” sözünü zikrettikten sonra, peşine “غير المغضوب عليهم ولا الضالين” ayetini getirmesindeki hikmet nedir? Buna cevabımız şudur: İman, ancak havf (korku) ve recâ (ümit) ile mükemmel olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.): “Eğer müminin korkusu ile ümidi karşılıklı tartılsa, ikisi birbirine denk olur, buyurmuştur.” Bu hadise göre, Cenâb-ı Allah'ın “صراط الذين انعمت عليهم” sözü tam ümidi; “غير المغضوب عليهم ولا الضالين” sözü de tam korkuyu gerektirir. Bu durumda da iman her iki rüknü ve her iki tarafı ile kuvvet bulmuş olur ve kemâl derecesine ulaşır.”⁴⁸

Râzi'nin bu ayeti havf ve recâ dengesi bağlamında değerlendirmesi ve bu denge sağlandığında kâmil iman derecesine ulaşılacağını söylemesi hiç kuşkusuz yine onun düşünce sisteminin tasavvufî yanını göstermektedir.

⁴⁵ es-Sühreverdî, *age.*, s. 70.

⁴⁶ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 269/ çev.: I, 376, 377.

⁴⁷ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 269/ çev.: I, 377.

⁴⁸ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 263 / çev.: I, 365, 366. Ayrıca havf ve recâ konusunda Râzi tefsirinden başka örnekler için bk. Abdulhakim Yüce, *age.*, s.176-181.

8. Cennet Kapılarının Anahtarı Fatiha Sûresi

Cennetin sekiz kapısını “الحمد لله” sözüyle ilişkilendiren Râzi, bir kez de Fatiha sûresinin tamamıyla eşleştirmiştir. Buna göre cennetin sekiz kapısı sırasıyla şöyledir:

- Marifet kapısı, “اعوذ بالله من الشيطان الرجيم” sözüdür.
- Zikir kapısı, “بسم الله الرحمن الرحيم” sözüdür.
- Şükür kapısı, “الحمد لله رب العالمين” sözüdür.
- Recâ (ümit) kapısı, “الرحمن الرحيم” sözüdür.
- Havf (korku) kapısı, “مالك يوم الدين” sözüdür.
- İhlâs kapısı, “اياك نعبد و اياك نستعين” sözüdür.
- Dua ve niyaz kapısı, “اهدنا الصراط المستقيم” sözüdür.
- Temiz ve güzel ruhlara uyma, onların nurlarıyla hidayete erme kapısıdır. Bu da “صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين” sözüdür.

Böylece Fatiha sûresini okuyup inceliklerine vâkif olana cennetin sekiz kapısı da açılır. Namazdaki ruhanî miraç da budur.⁴⁹

Cennetin kapıları, Fatiha sûresi bağlamında bu kapılarla eşleştirilen makamlar ve ruhanî miraç Râzi'deki sûfi düşünceyi göstermektedir. Bu bağlamda Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) de Fatiha'nın sekiz ayetiyle cennetin sekiz kapısını ilişkilendirerek Fatiha sûresini cennetin anahtarları olarak görmesi dikkatimizi çekmiştir.⁵⁰ Her ne kadar cennet kapılarını isimlendirerek ayetlerle birebir eşleştirmese de onun bu görüşünün genişlemiş halini Râzi'nin açıklamalarında görmemiz, Râzi'de Gazzâlî etkisi olarak değerlendirilebilir.

⁴⁹ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 277, 278/ çev.: I, 389.

⁵⁰ Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, *Cevâhiru'l-Kur'an*, Matba-ı Kürdistan-ı İlmîyye, Mısır h. 1329, s. 54.

C. Sonuç

Her ne kadar mütakellim olmasıyla ve meşhur tefsiri *Tefsir-i Kebîr* ile tanınsa da Râzi, göz ardı edilemeyecek kadar tasavvufî yönü olan bir mütakellim ve müfessirdir. Fatiha sûresi tefsiri çerçevesinde baktığımızda; onun coşkulu söylemleri, kulluk bilincine dair açıklamaları, nefis terbiyesiyle ilişkilendirerek ayetlerin tefsirini yapması, her fırsatta insana kemal mertebesine ulaşma yollarını göstermesi, yeri geldikçe dua etmesi ve duaya teşvik etmesi açıkça gördüğümüz tasavvufî yönünün yansımalarından bazılarıdır.

Yine Râzi'nin mutasavvıflardan örnekler vermesi, onlardan alıntılar yapması ve onlara dair menkıbeler anlatması da sûfilere karşı derin bir sevgi beslediğini, onlara saygı duyduğunu ve onların birtakım ilhamlara mazhar olduklarına inandığını göstermektedir.

Kaynakça

- ALTAŞ, Eşref, "Fahredden er-Râzi'nin Hayatı, Hâmilere, İlmi ve Siyasi İlişkileri", Ed.: Ömer TÜRKER ve Osman DEMİR, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzi*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 41-90.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1997.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2010.
- EL-CEVZİYYE, İbni Kayyim, *Medâricu's-Sâlikîn*, çev.: Ali Ataç, Adil Bebek, Ali Durusoy, Muhammed Deniz vd. , İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- EL-ISFEHANÎ, Rağıb, *Müfredât*, Çev.: Abdülbaki GÜNEŞ ve Mehmet YOLCU, Çıra Yayınları, İstanbul 2007.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- ES-SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer, *Tasavvufun Esasları (Avârifü'l-meârif tercümesi)*, Haz.: H. Kamil YILMAZ ve İrfan GÜNDÜZ, Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990.
- GAZZÂLÎ, Ebu Hamid Muhammed, *Cevâhiru'l-Kur'an*, Matba-ı Kürdistan-ı İlmîyye, Mısır h. 1329.
- İBNİ ARABÎ, Muhyiddin, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, Çev.: Ekrem DEMİRLİ, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006

- KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- KESLER, M. Fatih, *İstiâze Besmele ve Fatıha Tefsiri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- NECMÜDDİN KÜBRA, *Tasavvufî Hayat*, Haz.: Mustafa KARA, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Tefsirde Fahreddin er-Razi", Ed.: Ömer TÜRKER ve Osman DEMİR, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 279-346.
- RÂZÎ, Fahreddin, *Tefsîr-i Kebîr*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Tahran ts.
- RÂZÎ, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Çev.: Suat YILDIRIM, Lütfullah CEBECİ, Sadık KILIÇ ve Sadık DOĞRU, Huzur Yayınevi, İstanbul 2013.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Fahreddin Razi*, Harf Eğitim Yayıncılığı, Ankara 2014.
- YILMAZ, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- YÜCE, Abdülhakim, *Fahru'd-Din Er-Razi'nin Mefâtihu'l-Çayb Adlı Eserindeki İşâri Tefsir Yönü*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1992.

HATİCE AVCI